

EL MONESTIR DE SANTA MARIA D' ESCALADEI

Escaladei [o «Escala Déu», segons deia la gent medieval] és un monestir cartoixà –el primer que es fundà a la península Ibèrica– bastit al peu de Montsant, parcialment restaurat, i que avui és visitable. Creat pel comte rei Alfons I el Cast el 1194, com no podia ser d'una altra manera té uns orígens envoltats per la llegenda.

Ezequiel Gort · Historiador

S'explica que el comte rei, coneixedor de l'orde cartoixà i de les virtuts dels seus monjos, en volia establir una casa a Catalunya, però que, atesa la forma de vida, envoltada de silenci i de solitud, observada per aquests religiosos, en primer lloc li calia trobar un indret que fos adequat. Per aquest motiu va enviar dos cavallers a recórrer tot el país per trobar aquest paratge ideal.

Un dia els dos cavallers, resseguint els camins, arribaren al Montsant i, al peu mateix de les muntanyes, trobaren una vall que els semblà que reunia les condicions adients. En aquest punt coincidiren amb un pastor que hi conduïa el ramat, de manera que aprofitaren per demanar-li informació sobre aquest paratge. El pastor no només els informà de tot el que volien saber sinó que, a més a més, hi afegí un detall que els meravellà: assenyalant-lo amb el seu gaiato, els mostrà un pi que era al bell mig de la vall i que sobrepassava tots els altres en alçària, i els comentà que ell havia vist com hi apareixia una escala que arribava al cel i per la qual pujaven i baixaven els àngels.

Després d'aquesta revelació, miraculosa, els dos cavallers, segurs de la idoneïtat del lloc, ho comunicaren tot seguit al comte rei, el qual no dubtà a oferir aquesta vall a l'orde cartoixà i a fer-hi aixecar un temple, l'altar del qual seria al lloc precis on hi havia el pi (hi ha una altra versió que sosté que el pi va quedar rere el presbiteri, on després edificaren el sagrari). Els cartoixans, doncs, van bastir el seu monestir a redós d'aquell pi prodigiós que els permetia una fàcil comunicació amb el cel. La llegenda fins i tot justifica el nom que va prendre: Santa Maria d'Escaladei, és a dir, de «l'escala de Déu».

L'arribada dels primers cartoixans també està envoltada pel mite. Així, es diu que els eremites que des de feia molts anys poblaven el Montsant es van integrar a la nova comunitat, que seria presidida

per l'eremita més destacat d'aquell indret: Pere de Montsant, del qual fins i tot es diu que va ser qui donà nom a la muntanya. De fet, però, aquest eremita no va ser mai cartoixà i els primers monjos i germans que habitaren el monestir no foren gent del territori sinó que arribaren procedents de la Provença.

Pel que fa al lloc que el comte rei inicialment donà als cartoixans, no és l'indret on avui hi ha el monestir, sinó que cal situar-lo una mica més enllà, concretament a Poboleda, i és per això que hi ha qui també ha dit que el pi meravellós era en aquesta població, concretament on avui s'alça l'altar de l'església parroquial d'aquesta població.

Els primers cartoixans que arribaren a Poboleda s'establiren en un antic ermitori que funcionà uns anys abans, fins al 1180, data en la qual devia ser abandonat. Aquí la nova comunitat, formada inicialment per sis religiosos –quatre monjos i dos llecs –, només hi va ser el temps indispensable fins que va aconseguir un lloc millor, molt més retirat i solitari, a la vall de l'Oliver i la coma Pregona, al peu mateix del Montsant.

Els monjos hi van passar a residir segurament en una data posterior al 1203, quan van tenir més o menys en condicions la nova casa i mentre construïen el conjunt, que se suposa que no va estar enllestit fins per allà el 1228. Tot i que hagueren d'adaptar-se al difícil terreny on s'establiren, la construcció segueix els esquemes propis de l'arquitectura cartoixana, és a dir, un conjunt de cel·les disposades al voltant d'un gran claustre com a espai eremític, l'església i l'espai cenobític. Aquesta distinció de dos espais, al nord i al sud de l'església –a part que aquí era forçada per l'especial ubicació del lloc, entaforat entre muntanyes i travessat per un riuet–, tenia una clara raó de ser: l'orde cartoixà es distingeix per ser a la vegada

Església de **Santa Maria**, originària del segle XIII, reformada al segle XVII i restaurada recentment © Fotografia: JM Rovira

eremític i cenobític; és a dir, els monjos feien –fan, encara avui, als monestirs que segueixen actius– vida aïllada en comunitat, cosa que pot semblar una contradicció, però que no ho és. Per tant, per a la correcta vida monacal, els seus monestirs han de diferenciar clarament els dos àmbits.

A més del monestir, o mongia, a una certa distància es bastí la conreria –l'actual pedania d'Escaladei–, que era l'espai de treball que acollia totes les feines que requeria la vida diària de la comunitat i que estava poblat pels llecs, a les ordres del monjo conrer. Aquesta estructura inicial, tot i que sempre va mantenir la mateixa distribució d'espais, va ser en bona part alterada quan es va ampliar el recinte i, en temps moderns, quan es va refer la pràctica totalitat del monestir.

El primer recinte monàstic –l'atribuït al comte rei Alfons I– comptava amb dotze cel·les per als monjos, que constituïen l'espai eremític, i les dependències comunes o cenobítiques, és a dir, l'església, el claustre menor, el refetor i la sala capitular. Aquesta estructura, si més no pel que fa al nombre de cel·les dels monjos, es va doblar al segle XIV, a partir de l'any 1334, mercès al mecenatge pòstum de l'arquebisbe Joan d'Aragó, que va deixar bona part del seu llegat testamentari a aquesta obra. L'ampliació va suposar la construcció d'un nou claustre a la banda sud del monestir. A principis del segle XV, a partir de 1403, el monestir encara es va ampliar amb sis cel·les més, en aquesta ocasió també per mitjà d'un llegat testamentari, el

de Berenguer Gallard. En aquest cas es va bastir un nou claustre, més reduït, situat rere l'absis del temple i que havia de comunicar, pel nord, amb el primer claustre i, pel sud, amb el segon.

La primera fita destacable del nou monestir cal situar-la l'any 1218, quan, després de predicar amb èxit contra l'heretgia a les muntanyes de Prades, va rebre diverses concessions i privilegis que li van permetre eixamplar els seus territoris i tenir-hi senyoria feudal. La presència de l'heretgia –el catarisme– al Montsant, les muntanyes de Prades i altres punts del país aleshores representava un autèntic problema per a l'església catalana perquè no sols tenia adeptes entre la població sinó fins i tot entre els mateixos membres de l'estament eclesiàstic. Per aquest motiu, cap al 1215, l'arquebisbe de Tarragona decidí combatre-la i manà als cartoixans que sortissin de la clausura, que per un temps abandonessin la solitud i el silenci i que es dediquessin a predicar contra l'heretgia. L'ordre és sorprenent en la mesura que la cartoixa és un orde contemplatiu, dedicat exclusivament a la vida interior i, per tant, sense contactes, predicació o ensenyament externs.

Els monjos d'Escaladei, amb el seu prior, Randulf al capdavant, van complir l'encàrrec i, segons reconeixia l'arquebisbe el 1220, amb uns bons resultats. Però de fet va ser un èxit efímer perquè l'heretgia es va revifar aviat i al llarg de tot el segle XIII i fins i tot el primer quart del XIV va ser present a les muntanyes del voltant. Els cartoixans,

Claustre menor o minus © Fotografia: JM Rovira

però, ja no hi bregaren més, perquè ara la tasca corresponia als dominicans i a la Inquisició.

Pel que fa al territori i la senyoria, aconseguits l'any 1218, es concretava en la vila i el terme de la Morera de Montsant, que llavors era molt gran, ja que s'estenia pels actuals termes de la Morera, Poboleda, Torroja, la Vilella Alta i Gratallops, amb l'excepció, dins el terme actual de la Morera, del territori que hi tenia el monestir cistercenc femení de Santa Maria de Bonrepòs (és a dir, el Montsant i la part més propera a l'actual terme de Cornudella). La senyoria es concretava en la baixa jurisdicció, mentre que l'alta se la reservà el sobirà i posteriorment passà a mans del comte de Prades.

Més endavant anaren augmentant els dominis territorials i les propietats del monestir. Ja al segle XIII, el 1263, s'hi va incorporar Porrera, a partir de la compra als canonges de Sant Vicenç de Garraf. Després, al llarg dels segles XIV i XV, gràcies a donacions i compres, es van adquirir amplis dominis, com ara Saidí, a la comarca del Baix Cinca, que el va rebre per donació de l'arquebisbe Joan d'Aragó i el va posseir fins al 1370, o bé territoris a les comarques del Segrià i de les Garrigues, com Puigverd de Lleida, el 1405, adquirit per donació; Castellsans, comprat el 1412, i Torrebesses, també aconseguit per compra el 1451, a més de tot un seguit de possessions menors a la mateixa zona, com Torregrossa, la Torre de Sentmenat, Matxerri, Melons, la Torre del Pinell, la Torre Sala, la Torre de Vallbona, la

Quadra de Concabella i encara d'altres. Escaladei va posseir tots aquests dominis fins a la fi del monestir, el 1835.

L'any 1452 es produeix una fita molt important en aquest procés de creixement quan, gràcies a una butlla, Escaladei es va fer amb el Monestir de Bonrepòs. Però es tractava d'un cenobi cistercenc i l'orde (representat per Santes Creus) no hi va estar d'acord, de manera que s'originà un conflicte que no es va resoldre fins al 1474, mercès a una solució arbitral de l'arquebisbe per la qual Escaladei mantenia l'edifici de Bonrepòs i les terres i rendes corresponents als termes més propers, mentre que Santes Creus s'emportava la resta. Aleshores, potser perquè mai més el Cister ho pogués reclamar, els cartoixans van desfer tot el que restava dempeus del monestir femení, i al seu lloc hi bastiren el mas de Sant Blai, encara existent, per bé que avui en estat ruïnós.

A partir d'aquest moment es pot dir que Escaladei ja havia arrodonit el seu patrimoni territorial, ja que en els segles següents el creixement en terres, si bé va seguir existint, va ser, en general, molt menys important. Tret, és clar, de la compra, el 1628, de la jurisdicció que hi tenia el comte de Prades, de manera que a partir d'aquest moment Escaladei va posseir tota la senyoria. Cal tenir en compte que Escaladei és la casa mare de totes les cartoixes peninsulars. D'aquí van sortir els monjos fundadors dels altres monestirs, començant pel de Sant Pol del Maresme, el 1265, fins a les fundacions d'Évora, a

Portugal, cap a la darrereria del segle XVI, passant, primer, per totes les dels estats de la Corona d'Aragó i, després, per les del regne de Castella (on només va fundar la primera, la del Paular, el 1390).

Escaladei va disposar sempre del favor reial i els diferents sobirans li anaren confirmant i ampliant els privilegis. El monestir també va acollir el pas dels reis en diverses ocasions, tot i que el personatge més important que hi va passar i s'hi va hostatjar alguns dies fou el papa Benet XIII, l'any 1410. Entre els molts privilegis que al llarg del temps va rebre el monestir, n'hi ha un d'especialment interessant: el del peix, en virtut del qual els cartoixans tenien el dret de ser els primers a comprar el peix a Tarragona, tan aviat com arribava al port. Aquest privilegi derivava de les necessitats nutritives dels monjos, que no podien menjar carn, de manera que el peix era la base indispensable de la seva dieta. Malgrat el privilegi, l'adquisició de peix, a Tarragona, sempre els portà molts problemes perquè els tarragonins no van estar mai d'acord amb un dret que permetia als cartoixans de quedar-se sempre el millor peix. La picabaralla entre Escaladei i Tarragona per aquesta causa va durar segles.

Una altra causa de problemes per a Escaladei, a la vegada que també una bona font de beneficis econòmics, va ser la compra, l'any 1370, de la lleuda del Camp de Tarragona, gràcies a la qual Escaladei va controlar i va cobrar les imposicions derivades del tràfic de mercaderies als ports de Tarragona, Salou i Cambrils. A banda d'aquesta, una altra font d'ingressos important eren els censals. Entre els segles XIV i XVII en va tenir, almenys, en una seixantena llarga de poblacions, sobretot a la plana de Lleida, el Camp de Tarragona i el Priorat, però també en llocs més allunyats, com és el cas de Barcelona. Finalment, les rendes del monestir es nodrien dels beneficis de l'explotació de la terra –la major part en mans d'emfiteutes–, la ramaderia –va tenir una molt important eguassera– i fins i tot en algun moment de la mineria, a més de les rendes de procedència feudal. Escaladei va ser, doncs, un monestir molt ric. Però, tot i amb això, es dona la paradoxa que el poblaven monjos molt pobres. Pel que fa a les despeses, el capítol més important sempre va ser l'almoïna. Es diu que el monestir tenia les portes obertes als pobres, als quals donava menjar i vestia. En moments especialment greus, com va ser la secada de cap al 1530, s'afirma que el monestir atenia diàriament més de cinc-centes persones.

La comunitat va gaudir del pas de monjos molt notables, el més destacat dels quals és **Joan Fort**, místic, que va habitar la casa al segle XV i a qui se li atribueixen moltes visions i fins i tot alguns miracles. Altres personatges destacats que van passar pel monestir són **Andreu Capella**, bisbe; **Lluís Telm**, místic; **Joan Valero**, escriptor, i també pintors, com els llocs **Lluís Pasqual** i **Joaquim Juncosa**. El segle XVII va ser una època de remodelació interna i de canvis, uns canvis que es creu que potser ja van començar

al segle anterior, de la mà del prior **Pere Aguiló**. Es van refer i uniformitzar els claustres i les cel·les; d'aquesta manera, desapareixia o en alguns casos es dissimulava la barreja d'estils –romànic, gòtic i renaixentista– que hi havia fins aquell moment. El monestir aleshores va prendre la forma que coneixem avui, amb un llarguíssim corredor que unia els tres claustres. El segle XVIII va seguir coneixent millores, però també va veure néixer una dinàmica nova respecte a les relacions del monestir amb els pobles de la seva senyoria. Els pobles volien abandonar tant sí com no la senyoria cartoixana, que consideraven oprobiosa. No es tractava d'un moviment contra els cartoixans com a tals, sinó que cal entendre i emmarcar aquest rebuig en un context més ampli, ja que arreu els pobles es rebel·laven contra l'autoritat feudal. Amb tot, Escaladei va aconseguir mantenir la seva senyoria fins al darrer moment, el 1835.

Com en tants altres monestirs, durant el segle XIX Escaladei va patir el desgavell de la Guerra del Francès; després, una primera desamortització durant el Trienni Liberal, el 1820, i uns anys més tard, la fi traumàtica, el 1835, que va comportar la fugida dels monjos –que van salvar la vida– i l'abandonament definitiu de la casa. El monestir, llavors, va ser assaltat, saquejat i, almenys en part, cremat per la gent de la comarca. A banda de tot el que van robar, una part dels elements religiosos acabaren a les parròquies de la contrada. I arribats en aquest punt, com en els inicis, ens trobem de nou amb la llegenda, prou rica en detalls, aquesta vegada sobre els grans tresors que se suposa que contenia el cenobi i on van fer cap. Tal era la creença de l'existència de tresors amagats que fins i tot es va fer una actuació de recerca oficial. En tot cas, el que no és llegenda és l'actuació destructora dels cercadors de tresors. Cal destacar que s'ha conservat una bona descripció del 1846 sobre com era el monestir en els darrers temps. Així, sabem que, a diferència d'avui, el camí entre la conreria i la mongia era poblat de xiprers, noguers, bedolls i oms, amb bancs de pedra i algunes creus, mentre que l'horitzó del monestir era un bosc espès de pins. També sabem com eren els claustres, amb les arcades tancades per finestres, tal com mostren avui les tres arcades consolidades i refetes del claustre major.

S'ha parlat, de vegades, de «l'escola pictòrica d'Escaladei», amb mestres com fra Lluís Pasqual o fra Joaquim Juncosa i s'ha dit, amb raó, que el monestir era molt ric en pintures. Per això, en aquest punt farem un viatge entorn del patrimoni mural conegut del monestir, malgrat que avui ja no existeixi res de tot això. Així, es diu que hi havia algunes pintures a la cúpula del sagrari i que, a l'arc de l'entrada al sagrari, hi havia pintures al fresc, concretament, l'aparició de Jesús a Emmaús a la part de dalt; el miracle dels pans al desert, a la dreta; la samaritana, al fons, i la paràbola de l'àpat dels electes, a l'esquerra.

Claustre maius o reial © Fotografia cedida per l'Agència Catalana del Patrimoni

L'església tenia la volta pintada per fra Joaquim Juncosa i, a les sagristies, fra Lluís Pasqual hi pintà els quatre evangelistes, en una, i, a l'altra, els apòstols. També hi havia un quadre de Rafael d'Urbino que representava l'agonia del Senyor, i a l'altar s'hi representava la passió de Crist. Les parets del claustre menor eren cobertes amb vint-i-quatre pintures que representaven escenes de la història de l'orde cartoixà, sembla que obra de fra Ramon Berenguer.

A la sala capitular hi havia quatre grans quadres de fra Joaquim Juncosa. El primer, segons deien el 1846, entrant a la dreta, representava la comunitat de monjos al cor, sobre els quals hi havia alguns àngels que els posaven corones de flors; el següent mostrava un monjo a la cel·la amb l'aparició d'una reina. A la banda esquerra, un quadre amb un monjo predicant contra els càtars i un altre, el darrer, on hi havia una cuina amb la paret oberta, al fons de la qual s'hi veia un monjo durant la missa. Sobre aquests quadres n'hi havia vuit més, de mida més petita, amb retrats de prelats i monjos, tots de cos sencer. Al refetor, on també es diu que treballà fra Joaquim Juncosa, fra Ramon Berenguer hi tenia dotze grans quadres que se suposa que anteriorment havien estat a l'església. També s'assenyala que fra Luís Pasqual hi tenia dos quadres grans que representaven la rentada de peus i l'oració a l'hort.

Les múltiples capelles, on els monjos cada dia havien de fer missa, estaven ben decorades. Se sap, per exemple, que en una capella hi havia un fresc, còpia de Ticià, amb el davallament de la creu i, a l'altar, una imatge de Crist al sepulcre acompanyat de les dues Maries, sant Joan i els dos Joseps, tot de fusta; en una altra hi havia

un quadre que mostrava la creu miraculosa que, es deia, havia parlat a un monjo. Aquestes dues capelles sembla que eren al corredor que unia els dos claustres, el major i el menor.

Després de 1835, una nova desamortització va privatitzar no només les ruïnes del monestir, sinó també totes les terres dels antics dominis. D'aquesta manera, en un procés de degradació continuat, va arribar fins al darrer terç del segle XX, quan es produí un canvi fonamental de cara a la seva conservació i patrimonialització: el 1990 la Generalitat de Catalunya incorporà el monestir al patrimoni nacional. Aleshores s'hi van fer treballs de neteja, de consolidació i arqueològics, i l'espai s'obrí al públic. Des de llavors, els treballs de restauració s'han succeït i han permès, primerament el 1998, la recuperació d'una cel·la i, uns anys més tard, el 2015, del seu mirador. Es tracta d'un espai, avui visitable, moblat com quan estava habitat, que permet fer-nos una idea força aproximada de la vida eremítica que hi portaven els monjos.

Més endavant, el 2013, s'obrí al públic bona part de l'àmbit cenobític, també restaurat; és a dir, el claustre menor, la sala capitular, la capella dels conversos i el refetor. Finalment, el 2020 s'inicià la recuperació del claustre major, on s'excavaren dues cel·les originals del segle XIII, i es consolidà i cobrí l'església, la sagristia i el corredor de les capelles, una intervenció que el gener de 2024 va permetre obrir tots aquests espais al públic i contemplar, per primera vegada en segles, la grandiositat del temple cartoixà. Es posava fi, així, a una sèrie d'obres que han permès conèixer millor el conjunt monàstic i fer-lo accessible a tothom. ■